

ДАВНЯ І КЛАСИЧНА ЛІТЕРАТУРА: СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД

DOI: 10.18524/2312–6809.2019.29.180591

УДК 929.52Шевченко:82–6«1847»

КОМУ З БРАТІВ ЛАЗАРЕВСЬКИХ АДРЕСОВАНО ШЕВЧЕНКІВ ЛИСТ ВІД 20 ГРУДНЯ 1847 РОКУ?

Олександр Боронь, доктор філол. наук, ст. наук. співр.,
завідувач відділу шевченкознавства

Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України
orcid.org/0000–0002–1014–2219
ovboron@gmail.com

Простежено історію публікації Шевченкового листа від 20 грудня 1847 р. першу як адресованого Василю Лазаревському, з 1929 р. — як зверненого до його брата Михайла, проти чого аргументовано виступив Л. Большаков, який залучив до розгляду проблеми маловідомий матеріал. Докладно проаналізувавши міркування російського дослідника, автор статті на підставі раніше не врахованих фактів і спостережень відкинув його гіпотезу, водночас уточнив слушні міркування М. Новицького, що вперше у свій час запропонував вважати адресатом листа саме Михайла Лазаревського; це рішення коментатора чинне й для подальших публікацій.

Ключові слова: лист, адресат, гіпотеза, доведення.

В останньому на сьогодні академічному зібранні творів Тараса Шевченка лист від 20 грудня 1847 р. опубліковано як адресований Михайлу Лазаревському [15, т. 6, с. 38–39]. На думку Л. Большакова [2, с. 241–243], до якої увагу привернув В. Дудко [5, с. 58], лист насправді звернено до Василя Лазаревського, як і зазначено у першодруці у журналі «Киевская старина» 1891 р. [3, с. 209]. Міркування Л. Большакова досі не спростовано, у виданому через два десятиліття Повному зібранні у 12 томах про них не згадано: В. Шубравський у коментарі лише навів відомості про першу публікацію листа, зауваживши без жодних пояснень, що адресатом у ній помилково названо В. Лазаревського [15, т. 6, с. 336]. Очевидно, питання мала б зняти вказівка дослідника, що 12 лютого 1848 р. на цей лист відповів М. Лазаревський, а не його брат Василь [15, т. 6, с. 336]. Публікація в журна-

лі «Киевская старина» вийшла без підпису. Однак, як уточнює В. Дудко [5, с. 57], відомо, що її підготував В. Горленко: 3 січня 1891 р. він писав до О. Лазаревського: «Посылаю письма Шевченко и несколько строк предисловия к ним, под которым прошу не ставить никакой подписи. Я так и не знаю, <...> к которому из Ваших братьев письмо второе. Прошу Вас все это вставить, где нужно» [9, с. 129]. Олександр Лазаревський зробив відповідне уточнення, вважаючи адресатом листа свого брата Василя [3, с. 209]. В. Дудко сформулював проблему: «Такий погляд став узвичаєним, хоча, як показав Большаков, питання про адресата не можна вважати остаточно з'ясованим; дослідник навів низку аргументів, які підкріплюють версію Олександра Лазаревського» [5, с. 58]. Отож необхідно простежити історію питання і детально розглянути аргументацію Л. Большакова, щоб прийняти чи відхилити його версію.

Як адресований В. Лазаревському тоді ж лист передруковано у «Зорі» [4, с. 84], згодом опубліковано у двотомнику «Творів» [16, с. 353–354], повному виданні за редакцією Б. Лепкого [10, с. 299–301]. Проте у коментарі в Повному зібранні творів за редакцією С. Єфремова М. Новицький зазначив, що справжнім адресатом є М. Лазаревський, адже на цей Шевченків лист збереглася вже згадвана відповідь від 12 лютого 1848 р., написана саме його рукою [12, с. 500]. Коментатор, розлого процитувавши Шевченкове послання, в пандан до нього навів рядки з відповіді М. Лазаревського, особливо наголосивши на фразі «З Василем [до Оренбурга, як уточнює М. Новицький. — О. Б.] приїхав тепер з України і Іван» [7, с. 54], яка, на його переконання, «остаточно стверджує, що Шевченко писав свого листа до Михайла, а не до Василя Лазаревського» [12, с. 501]. Далі дослідник зауважує, що саме тоді, коли М. Лазаревський перебував в Україні, а потім поїхав до Петербурга, В. Лазаревський уже приїхав до Оренбурга, тому і бачитися з І. Дзюбиним (Петербург), А. Глушановським (Київ), розмовляти з В. Далем (Петербург) не міг, про що просив його поет, тоді як це доручення цілком спроможний був виконати тільки М. Лазаревський [12, с. 501]. Звідтоді атрибуція адресата, яку запропонував М. Новицький, усталилася у шевченкознавстві (через цензуру в радянських виданнях не посилалися на зібрання творів за редакцією С. Єфремова): так лист опубліковано у виданні за редакцією П. Зайцева [11, с. 42–44, 315], в академічних зібраннях творів у десяти [13, с. 42–44, 401] і шести томах [14, с. 44–46, 417]. Коментар

М. Новицького можна було б одразу скоригувати: Шевченко не згадує А. Глушановського, із яким дослідник переплутав, мабуть, «Галузу», тобто В. Галузевського.

Л. Большаков звертає увагу на здійснену вже після смерті автора цінну мемуарну публікацію В. Лазаревського — «Мое знакомство с Далем», яка містить важливі автобіографічні відомості [6, с. 537–580]. Як згадував В. Лазаревський, 6 травня 1847 р. його було призначено чиновником особливих доручень при голові Оренбурзької Прикордонної комісії М. Ладигенському, а вже в липні він прибув до Оренбурга [6, с. 544]. В. Лазаревський далі пише: «С Ладыженским мы отлично сошлись, и в ноябре я выехал в Одессу, чтобы проводить оттуда его семейство в Петербург, куда сам он отправился прямо из Оренбурга. Нужно сказать, что в это время находился солдатом в Орской крепости Тарас Григорьевич Шевченко. Мы с ним не были знакомы, но он был больше чем дружен с моим братом Михаилом, служившим тогда попечителем киргизов в той же Орской крепости [мемуарист помилился — у Троїцьку. — *О. Б.*]. За короткое время пребывания в Оренбурге мне не привелось съездить в Орскую; но я переслал Шевченке привезенные из Петербурга карандаши, краски, сигары, книги. Узнав, что я уезжаю обратно в Петербург, он передал мне просьбу следующего содержания: «Освободить меня от солдатства может только Василий Алексеевич Перовский (в то время член Адмиралтейского Совета); у Перовского же, лучше всякого другого, мог бы хлопотать Даль, лично ему человек совершенно близкий». Я не придавал этому большого значения, потому что и Перовский, и Даль хорошо знали, что там терпит Шевченко, и, конечно, люди позначительнее меня (неизвестного ни тому, ни другому) говорили им о несчастном ссыльном; но все же выполнить поручение следовало, и в начале февраля, через месяц по приезде в Петербург, я написал об этом Далю по городской почте. Вот что отвечал он мне: «Умные люди о таких вещах по городской почте не пишут. Что вы меня бегаєте? По четвергам у меня собираются добрые знакомые; увидите и кой-кого из литераторов. Приходите непременно». Нечего делать, пошел. <...> Народу было много; мне с хозяином не пришлось поговорить и четверти часа, и то разговор шел больше об Оренбурге <...>» [6, с. 544–545]. Тобто В. Лазаревський перебував у Оренбурзі в липні-листопаді 1847 р. Російський дослідник вирізняє слова В. Лазаревського про те, що після приїзду в Оренбург у липні він переслав Шевченкові ряд

перерахованих речей, тому і спільний лист Василя і Федора Лазаревських слід датувати не жовтнем 1847 р., а липнем-серпнем того ж року, на підтримку чого вже доводилося говорити¹ [2, с. 329].

Л. Большаков указав на суголосність слів про В. Даля і В. Перовського в Шевченковому листі та спогадах В. Лазаревського і, проаналізувавши його нотатки, дійшов висновків, що В. Лазаревський прибув у Петербург під новий рік, враховуючи віддаль від Оренбурга до Одеси, а звідти до столиці; Шевченків лист від 20 грудня 1847 р. надійшов до столиці не раніше ніж через місяць, тобто наприкінці січня 1848 р.; візит до В. Даля відбувся, найвірогідніше, 12 лютого (якщо писав «на початку лютого», то і відповідь отримав уже після першого четверга в цьому місяці, тобто 5-го лютого) [1, с. 242]. Тоді ж 12 лютого 1848 р., припускає науковець, М. Лазаревський написав відповідь на аналізований Шевченків лист, яку російський дослідник вважає спільним посланням братів, лише записаним рукою Михайла. М. Лазаревський тоді перебував у чотиримісячній відпустці: відвідав Київ, жив у Конотопі, у рідній Гиравці, а на той момент перебував у Петербурзі. Л. Большаков зауважує, що його бентежили слова М. Лазаревського з листа від 12 лютого 1848 р.: «Чернишов дав мені строку до вівторка — до завтра, і немає ніякої чутки» [7, с. 55], адже якщо завтра вівторок, то сьогодні не четвер, коли відбулася зустріч у В. Даля, проте він знаходить їм пояснення: йдеться про часовий проміжок вівторок-п'ятниця, який спливає завтра, у п'ятницю [1, с. 243–244].

Таким чином, узагальнює Л. Большаков, надісланий Василю 20 грудня 1847 р. лист два старші брати не без підстав вважали спільним. Через ряд причин, які стають зрозумілими після читання автобіографічних нотаток В. Лазаревського, зручніше на нього було відповідати його брату, Михайлу, який робив це за двох. Тому, наполягає вчений, немає необхідності лише на підставі відповіді від 12 лютого 1848 р. довільно переадресовувати лист від Василя до Михайла [1, с. 243]. Щоправда, ініціаторами такого рішення він вважав упорядників десяти томного повного зібрання творів [1, с. 241], не знаючи, мабуть, про коментар М. Новицького у виданні за редакцією С. Єфремова.

¹ Щоправда, мушу виправити свою помилку: обіцянку й надалі надсилати номери журналу «Отечественные записки» у спільному листі висловив не Василь, як я написав, а Федір, у чому тепер можна переконатися, адже влітку 2015 р. виявлено оригінали цього та низки інших листів до Шевченка (див.: [8, с. 444]).

М. Новицький помилився, коли уточнив, що з Василем з України приїхав Іван саме до Оренбурга, а тому, мовляв, Василь не міг бачитися із кількома названими в Шевченковому листі особами, які мешкали у Петербурзі. Як переконаємося зі спогадів, В. Лазаревський на той час якраз був у Петербурзі й не раз бачився з В. Далем: на одній четверговій зустрічі на початку лютому, коли говорив із ним чверть години, через два дні після того, отримавши від В. Даля записку з пропозицією посади секретаря в Особливій канцелярії міністра внутрішніх справ В. Перовського [6, с. 545], через кілька днів у цій самій справі [6, с. 547]. 28 лютого 1848 р. він знову писав В. Далю, очікуючи остаточного рішення міністра, тоді як звільнення з Оренбурга йому міг дати генерал В. Обручов, що тоді перебував у Петербурзі [6, с. 547]. Зрештою, 6 липня 1848 р. В. Лазаревського було офіційно призначено в названу канцелярію у Петербурзі, а з березня він уже фактично виконував свої обов'язки. Отож Шевченко 20 грудня 1847 р. міг звертатися як до Василя, так і до Михайла. На Шевченкові запитання: «З новим годом будьте здорові, любий і щирий мій земляче, де вас Бог носить, чи ви вже во Пітері, чи ще й досі во Одесі?» [15, т. 6, с. 38] Михайло логічно відповідав: «В Одесі, братику, не був я, дальш Києва не їздив <...>» [7, с. 54]. Можливо, поет справді, добре знаючи про подорож Василя до Одеси, адресувався саме йому? Утім, він міг помилитися.

Крім того, що лист М. Лазаревського від 12 лютого 1848 р. містить відповіді на всі питання і прохання Шевченка з листа від 20 грудня 1847 р., гіпотезі Л. Бальшакова суперечать ще й такі факти. Шевченко в тексті постійно звертається, не називаючи на ім'я, саме до однієї особи, а не до двох чи кількох. Свою відповідь М. Лазаревський починає словами: «Важко мені було, мій щирий, мій бідний земляче, і, Бог зна, як важко читать твоє писанне» [7, с. 54], хоча, якщо слідувати логіці Л. Бальшакова, то мало би бути принаймні «нам» абошо.

Як свідчать спогади В. Лазаревського, він на початку лютого 1848 р. не раз бачився з В. Далем, тоді як М. Лазаревський у листі-відповіді 12 лютого того ж року писав: «Сам я за каторжним ділом не бачився ні з Далем, ні з Дзюбиним, да і в Єзучевського давно вже був» [7, с. 54]. Якщо відповідь спільна, то гіпотетично М. Лазаревський мав би написати про те, що Василь, до якого поет нібито адресувався, на відміну від нього, Михайла, із В. Далем зустрічався, але без осо-

бливого успіху, тоді як М. Лазаревський насправді природно реагує на зверненні до нього питання. В. Лазаревський, який особисто не був знайомий із Шевченком (вперше вони зустрілися 29 березня 1858 р., [15, т. 5, с. 168], зауважує у мемуарах, як уже цитовано, що перед від'їздом у Петербург Шевченко передав йому прохання до В. Даля. Навіщо тоді писати спеціального листа знову про те саме? Ніщо в тексті не свідчить про те, що поет нагадає про вже висловлене раніше доручення Василеві.

Варто навести прохання Шевченка і відповіді на них М. Лазаревського. Шевченко: «<...> попросить його [О. П. Чернишова. — О. Б.] од мене, щоб він докучав мою просьбою надто *Карлу Павловичу*, а з *Дубельтом* щоб притьмом побачився»; «Будьте ласкаві, розпитайте гарненько, де тепер живе *Василий Андреевич Жуковский*, він перше жив у *Досельдорфі* на Рейні, а тепер не знаю, та й пришліть мені його адрес, а коли надрюкована його «Одиссея», то і її пришліть. Прочитавши, я отдам вам або Ф [едору] Матвеевичу» [15, т. 6, с. 39]. М. Лазаревський: «Карл Павлович тільки двинув плечима, кажуть, да певно вже забув і про те, що двинув. Жуковский і досі на Рейні в Дюссельдорфі, — сей може б двинув і не одними плечима, так горненько, що дуже далеко. «Одиссея» його ще не печаталась, да й чутки проміж письменними людьми про неї щось немає. У Дубельта і Даля Чернишев ще не був — що скажуть йому, зараз до тебе одпишу» [7, с. 54]. Шевченко: «Поклоніться гарненько од мене Дзюбину, як побачите. <...> Як побачитесь з В. І. Далем, то, поклонившись йому од мене, попросить його, щоб він ублагав В. Перовського, щоб той визволив мене хоч із казарм (сиріч випросив мені позволеніє рисоувать)» [15, т. 6, с. 39]. М. Лазаревський відповідає, що ні з ким із названих осіб не бачився (див. цитату вище [7, с. 54]). Шевченко: «<...> пришліть ради поезії святої *Лермонтова* хоч один том <...>» [15, т. 6, с. 39]. М. Лазаревський: «Посилаю тобі *Лермонтова* <...>» [7, с. 55]. Шевченко: «Здається, ви знакомі з Василем Єзучевським. Коли він вернувся з дому, то, як побачитесь, гарненько вилайте його за мене за його щирість і добрість <...>» [15, т. 6, с. 39]. М. Лазаревський: «<...> в Єзучевського давно вже був» [7, с. 54]. Відповідність однозначна.

До того часу В. Лазаревський лише раз адресувався до Шевченка у вже згадуваному спільному з Федором листі, у якому зазначав: «Уперве веду речі з тобою <...>» [7, с. 47], а з М. Лазаревським приятелювання було суттєво ближчим, адже вони зналися особисто, не раз

бачилися. Очевидно, у 1891 р. О. Лазаревський, не надто обізнаний із тодішніми нюансами знайомства своїх братів із Шевченком, помилюся в ідентифікації адресата.

Отже, гіпотеза Л. Большакова не має достатніх підстав, а рішення М. Новицького, попри дрібні неточності, є цілком обґрунтованим і слушним, тому і в наступному академічному зібранні творів лист Шевченка від 20 грудня 1847 р. слід публікувати як звернений до М. Лазаревського.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Большаков Л. Быль о Тарасе. Москва ; Оренбург : Кора, 1993. Кн. 1 : Яман-Кала. 439 с.
2. Боронь О. Спадщина Кобзаря Дармограя: джерела, типологія та інтертекст Шевченкових повістей. К. : Критика, 2017. 496 с.
3. [Горленко В.] Два письма Т. Г. Шевченка (1840 и 1847 гг.) // Киевская старина. 1891. Т. XXXII. Февраль. С. 209–214.
4. [Горленко В.] Два листи Т. Г. Шевченка з рр. 1840 і 1847 // Зоря. 1891. Ч. 5. С. 83–84.
5. Дудко В. Тарас Шевченко: джерелознавчі студії. К. : Критика, 2014. 416 с.
6. [Лазаревский С. В.] Из бумаг В. М. Лазаревского. I: Мое знакомство с Далем // Русский архив. 1894. Кн. 2, № 8. С. 537–580.
7. Листи до Тараса Шевченка / упоряд. та автори коментарів В. С. Бородін, В. П. Мовчанюк, М. М. Павлюк, В. Л. Смілянська, Н. П. Чамата. К. : Наукова думка, 1993. 383 с.
8. Слідчо-наглядові справи Тараса Шевченка. Корпус документів (1847–1859). Метаграфовані тексти / упор. Г. Боряк, Л. Демченко, В. Шандра; відп. ред. В. Смолій. К. : Арій, 2018. 880 с.
9. Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів [ЦНБ АН УРСР]. К. : Наукова думка, 1966. 492 с.
10. Шевченко Т. Повне вид. тв. : [у 5 т.] / під ред. Б. Лепкого. К. ; Коломия : Галицька накладня; Winnipeg : Ukrainian Publ.; Лепциг : Укр. накладня, [1919–1920]. Т. 1. XVIII, 513 с.
11. Шевченко Т. Повне вид. тв. : [у 16 т.] / ред. коміс. О. Лотоцький, Р. Смаль-Стоцький, П. Зайцев. Варшава; Львів : Укр. наук. ін-т, 1935. Т. XI: Листи. 400 с.
12. Шевченко Т. Повне збір. тв. / під заг. ред. С. Єфремова. Т. 3 : Листування : текст і коментарій / ред. і вступ. слово С. Єфремова. [К.] : Державне видавництво України, 1929. XXXVI, 1000, [3] с.
13. Шевченко Т. Повне збір. тв. : в 10 т. К. : Вид-во АН УРСР, 1957. Т. 6. XIII, 588 с.

14. Шевченко Т. Повне збір. тв. : у 6 т. К. : Вид-во АН УРСР, 1964. Т. 6 : Листи. Нотатки. Фольклорні записи / ред. тому М. К. Гудзій, упоряд.: Л. Ф. Кодацька, В. С. Бородин, С. Д. Попель. 644 с.
15. Шевченко Т. Повне збір. тв. : у 12 т. К. : Наук. думка, 2001–2014.
16. Шевченко Т. Твори : в 2 т. [СПб.] : Вид. В. І. Яковенка, 1911. Т. 2. IV, 447 с.

КОМУ ИЗ БРАТЬЕВ ЛАЗАРЕВСКИХ АДРЕСОВАНО ПИСЬМО ШЕВЧЕНКО ОТ 20 ДЕКАБРЯ 1847 ГОДА?

*Александр Боронь, доктор филол. наук, ст. науч. сотр.,
заведующий отделом шевченковедения*

Институт литературы им. Т. Г. Шевченко НАН Украины

Прослежена история публикации письма Шевченко от 20 декабря 1847 г. сначала как адресованного Василию Лазаревскому, с 1929 г. — как обращенного к его брату Михаилу, против чего аргументированно выступил Л. Большаков, который привлек к рассмотрению проблемы малоизвестный материал. Подробно проанализировав рассуждения российского исследователя, автор статьи на основании ранее не принятых во внимание фактов и наблюдений опроверг его гипотезу, вместе с тем уточнил дельные соображения М. Новицкого, впервые в свое время предложившего считать адресатом письма именно Михаила Лазаревского, упомянутое решение комментатора остается актуальным и для дальнейших публикаций.

Ключевые слова: *письмо, адресат, гипотеза, доказательства.*

FOR WHOM OF LAZAREVSKY BROTHERS DID SHEVCHENKO ADDRESS HIS LETTER ON DECEMBER 20th, 1847?

*Oleksandr Boron, Doctor of Science, senior researcher,
head of Shevchenko Studies Department,*

*Taras Shevchenko Institute of Literature of the National Academy
of Sciences of Ukraine*

The paper studies the publication history of Shevchenko's letter of December 20, 1847, initially as one addressed to Vasyl Lazarevsky (first published in the journal «Kievskaja starina» in 1891), and then as one addressed to his brother Mykhailo. The decision was proposed in 1929 by M. Novitsky, the compiler of the complete works of Shevchenko (edited by S. Yefremov), on the basis of the content of M. Lazarevsky's answer to Shevchenko on February 12, 1848. Subsequently, in all the academic collections of Shevchenko's works, including the latest one in 12 volumes, this letter was identified as addressed to M. Lazarevsky. Already in 1993, a Russian researcher L. Bolshakov reasoned against such addressing, applying new and little-known material, in particular V. Lazarevsky's memoirs, to the problem consideration. It turns out necessary to study L. Bolshakov's arguments in order to accept or reject his version, on which further publishing decisions depend.

Having analyzed Russian researcher's evidence, the author refutes his hypothesis. The author bases on the previously ignored facts and additional arguments, in particular M. Lazarevsky's statement in a letter of February 12, 1848 that he had not seen V. Dal, whereas V. Lazarevsky had met with him several times by that day. By the time of writing the analyzed letter, V. Lazarevsky had written Shevchenko only once (with brother Fedir), while poet's friendship with M. Lazarevsky was substantially closer, because they knew each other personally and had met more than once. Obviously, in the first publication of 1891, O. Lazarevsky, being not aware enough of the details of his brothers' relations with Shevchenko, was mistaken in identifying the addressee.

The author of the paper concludes that L. Bolshakov's hypothesis is not sufficiently grounded, while M. Novitsky's decision, despite some minor inaccuracies, is entirely justified and appropriate. Next academic complete works should, therefore, include Shevchenko's letter of December 20, 1847 as one addressed to M. Lazarevsky.

Key words: letter, addressee, hypothesis, proof.

REFERENCES

1. Bolshakov, L. (1993), *Byl o Tarase* [The True story about Taras]. Kora, Moskva; Orenburg. Vol. 1 [in Russian].
2. Boron, O. (2017), *Spadshhyna Kobzaria Darmohraia: dzherela, typologhiia ta intertekst Shevchenkovykh povistei* [The Legacy of Kobzar Darmohrai: Sources, Typology and Intertexts in Shevchenko's Prose]. Krytyka, Kyiv [in Ukrainian].
3. [Gorlenko, V.] (1891), *Dva pisma T. G. Shevchenka (1840 i 1847 gg.)* [Two letters of T. G. Shevchenko (1840 and 1847)], *Kyevskaia starina* [Kiev old], no. 2, pp. 209–214.
4. [Horlenko, V.] (1891), *Dva lysty T. H. Shevchenka z rr. 1840 i 1847* [Two letters of T. G. Shevchenko 1840 and 1847], *Zoria* [Star], no. 5, pp. 83–84.
5. Dudko, V. (2014), *Taras Shevchenko: dzhereloznavchi studii* [Taras Shevchenko: Source Studies]. Krytyka, Kyiv [in Ukrainian].
6. [Lazarevskii, S. V.] (1894), *Iz bumag V. M. Lazarevskogo. I. Moe znakomstvo s Dalem* [From the papers of V. M. Lazarevsky. I. My acquaintance with Dal], *Russkij arhiv* [Russian archive], no. 8, pp. 537–580 [in Russian].
7. *Lysty do Tarasa Shevchenka (1993)* [Letters to Taras Shevchenko], *Naukova dumka*, Kyiv [in Ukrainian].
8. *Slidcho-nahliadovi spravy Tarasa Shevchenka. Korpus dokumentiv (1847–1859)* (2018) [Investigatory cases of Taras Shevchenko. The collection of documents (1847–1859)], *Arii*, Kyiv [in Ukrainian].
9. *T. H. Shevchenko v epistolarii viddilu rukopysiv* [TsNB AN URSR] (1966) [T. G. Shevchenko in the epistolary of manuscripts department], *Naukova dumka*, Kyiv [in Ukrainian].
10. *Shevchenko, T. (1919–1920), Povne vydannia tvoriv* [Complete Works], (Vol. 1–5), ed. B. Lepky Halycka nakladnia, Kyiv; Kolomyia; Ukrainian Publ., Winnipeg; Ukr. Nakladnia, Lepcyg, Vol. 1 [in Ukrainian].

11. Shevchenko, T. (1935), *Povne vydannia tvoriv* [Complete Works], (Vol. 1–16), Ukr. nauk. in-t, Varshava; Lviv, Vol. 11 [in Ukrainian].
12. Shevchenko, T. (1929), *Povne zibrannia tvoriv* [Complete Works] / ed. S. Yefremov, Vol. 3, Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy [Kyiv] [in Ukrainian].
13. Shevchenko, T. (1957), *Povne zibrannia tvoriv* [Complete Works], (Vol. 1–10), Vyd-vo AN URSSR, Kyiv, Vol. 6 [in Ukrainian].
14. Shevchenko, T. (1964), *Povne zibrannia tvoriv* [Complete Works], (Vol. 1–6), Vyd-vo AN URSSR, Kyiv, Vol. 6 [in Ukrainian].
15. Shevchenko, T. (2001–2014), *Povne zibrannia tvoriv* [Complete Works], (Vol. 1–11), Nauk. dumka, Kyiv: [in Ukrainian].
16. Shevchenko, T. (1911), *Tvory* (Vol. 1–2) [Works], [Peterburg], Vol. 2 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 15 травня 2019 р.